

## Jak jinak myslet jinakost?

Autor: Naděžda Pelcová

### Abstract

*How else to think otherness?* – This article deals with an analysis of the origins of Western logocentric thinking and its possibilities and limits of thinking, accepting and respecting the other and otherness. It presents and analyses alternatives of otherness that may take the form of other, alien, disturbingly dissimilar, otherwise, different, without which they cannot be themselves.

**Keywords:** other, otherness, sameness, the other person, species, logos, thinking the same, appropriation

**Klíčová slova:** jiný, jinakost, stejnost, druhý, druh, logos, myšlení stejného, přivlastnění

V minulém roce byl tématem naší konference logos – rozum, řád, slovo, řeč, smysl slova a smysl řeči. Půda, z níž vyrůstá naše západní logo-centrické nebo euro-centrické myšlení, která nám umožňuje si navzájem porozumět, nalézt společnou řeč, rozumět smyslu řečeného. Logos je v tomto smyslu východiskem, předpokladem, pramenem poznání a půdou vědění, jak se však ukázalo a ukazuje, může být stejně tak překážkou nebo pastí.

Logos nás doslova jakoby drží ve své moci a západní logos nám umožňuje nahlédnout skutečnost takovými pojmy jako **stejný a jiný, vlastní a cizí, vnitřní a vnější** a v tradici aristotelské logiky, z hlediska zákona o vyloučení třetího, jsou pojmy vnímány jako opozita, jako vzájemně se vylučující.

Tento konfrontační nebo agonální rys západního myšlení uzavřel evropského člověka v pasti „logu“, v pasti představ o tom jedině správném myšlení, mluvení, systému hodnot a podobě kultury, o vlastní výjimečnosti, nadřazenosti a nezpochybnitelné legitimitě vlastních zákonů.<sup>1</sup> Teprve bolestně, přes proměny myšlení, zvnějška vynucené často osvobozeneckým hnutím podrobených národů nebo pocitu vlastní viny, se západní člověk vymaňoval ze stereotypů agonálního myšlení. Nejznámějším příkladem takového posunu (jak jinak myslet jinakost) je pravděpodobně v rámci humanitního vědění Claude Lévi-Strauss, díky němuž se kulturní antropologie vzdala pojmů, jež v rámci logocentrismu deklarovaly nadřazenost Evropanů nad domorodými obyvateli.

Zatímco se předtím běžně používaly pojmy s negativní konotací jako divoši, primitivové, barbaři (např. Frazer, Wundt, Freud) uvádí Lévi-Strauss do myšlení pojem „přírodní národy“ a především pojem „divoké myšlení“ v knize *Myšlení přírodních národů*.<sup>2</sup> Zdůrazňuje tím, že jde nikoli o divošské, ale divoké myšlení; myšlení, které je založeno na

---

<sup>1</sup> K souvislosti s problémem univerzality a proměny filosofie na tradici srov. RYBÁK, David. *Étos a světy dějin*. Praha: UK PedF, 2019, §§ 16–17.

<sup>2</sup> LÉVI-STRAUSS, Claude. *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel, 1971.

jiných (nikoli horších nebo lepších, dobrých nebo zlých, pravdivých nebo nepravdivých) předpokladech než to logocentrické.

Lévi-Strauss dokonce tvrdí, že to „lidstvo myslelo vždy dobře“,<sup>3</sup> a ukazuje působnost magie a vědy jakožto srovnatelných přístupů např. k léčení nemocí. Podle něj západní lidstvo nemá být na co pyšné. Západní člověk dělá velký problém se zničením například jedinečného uměleckého díla, ale zůstává klidným, když v důsledku jeho činnosti a jeho životních nároků mizí množství rostlinných a živočišných druhů. Postupující triumf západního logu (proces globalizace, mondializace) vede ke kulturní homogenizaci, jež znamená ztrátu pro celé lidstvo a navíc ho díky jednostranně kořistnickému a exploatačnímu přístupu k přírodě vystavuje nebezpečí zničení podmínek vlastního života.<sup>4</sup>

Podobnou radikální proměnu, prolomení vlády „logu“ provedl M. Foucault v *Dějínách šílenství*,<sup>5</sup> když ukázal, jak byl v osvícenském prostředí zbožštěného rozumu ostrakizován každý projev jinakosti, ne-normality, jak na počátku novověku vzniká nový stereotyp opozita normalita a šílenství. A navzdory pokroku medicíny a zlepšené diagnostice psychických nemocí se logos vypořádává s tím jiným tak, že ho vytlačuje ze společnosti na okraj a likviduje. Duševně nemocní jsou internováni v nově vzniklých institucích blázců a zde jsou pacienti fyzicky likvidováni na nich konanými procedurami „léčení“, izolací nebo strašnými životními podmínkami. Ve věku rozumu, deklarované volnosti, rovnosti a bratrství, kdy se emancipuje člověk jakožto člověk (politicky, občansky i nábožensky) neexistuje pro „šílenství“ alternativa, jak tomu bylo například ve starověku nebo středověku.

Tam ti nezařazení a nezařaditelní (postižení, blázni) byli pro ostatní tajemstvím, otázkou: Jsou zde z vůle Boží, nebo jsou to výplody Dábla? Je nutno o ně pečovat, nebo se jich máme zbavit? Odpověď na tuto otázku nemohl dát žádný lidský expert. Řešením byl „ordál“, boží soud, v němž podrobování bolestivé nebo nebezpečné zkoušce (např. nerovné souboje ve starověku, loď bláznů ve středověku) měli postižení ale jakous takous šanci na přežití. Přežili-li, cítili ostatní závazek se o ně postarat. Ve středověku i instituce dvorních šašků svědčila o tom, že tito lidé, jacísi moudří prostáčci, byli považováni za ústa, kterými promlouvá samotná pravda. Teprve na počátku novověku v době osvícenství, jež se pyšní humánností, jsou ti „Jiní“ likvidováni jako škodná. Šílenství je nakažlivé jako „lepra“, ve společnosti rozumu je nutno ho bez milosti vymýtit.

Logos, rozum, řád zde nově ustavený, triumfoval nad „starým režimem“ a byl nemilosrdný, jak k tomu, co představovalo minulost (prostřednictvím objevu dr. Guillotina, který zdůvodňoval použití stroje na smrt ulehčením situace popravujícím, popravovaným a zefektivněním celého procesu; mimochodem, stejných argumentů potom používal Himmler při prosazení používání *Cyklonu B* k usmrcování lidí ve vyhlazovacích táborech), tak také k tomu, co ohrožovalo přítomnost. Víze pokroku a lepší budoucnosti legitimizovaly způsoby vypořádání se s Jiným.

---

<sup>3</sup> Cit. dle JUSTOŇ, Zdeněk (ed.). Současný totemismus. Výbor z myšlenek Clauda Lévi-Strausse Totémisme d'aujourd'hui. *Analogon* 12/1994, s. 77.

<sup>4</sup> Rozhovor Claude Lévi-Strauss – Jean-Marie Benoist, *Le Monde* 21. 1. 1979. (Etnos a dějiny. Revue z rozhovorů a myšlenek L. N. Gumiljova a C. Lévi-Strausse. *Analogon* 3/1990, s. 26–27. Přeložil Z. Justoň.)

<sup>5</sup> FOUCAULT, Michel. *Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: NLN, 1994.

Oproti jednotnému schématu vypořádání s jinakostí nejrůznějšího druhu se dnes hovoří o mnohosti sémantických modelů jinakosti a já se ve svém příspěvku budu věnovat především dvěma odlišným sémantickým „modelům“ jinakosti. Jinakost jako „cizí, cizota“ a jinakost jako „druhý nebo druh“.

Do prvního sémantického modelu (který je v jistém smyslu pokračováním osvícenské tradice) nás uvádí pozoruhodná kniha Bernarda Waldenfelse *Znepokojivá zkušenost cizího*, v níž to „jiné“ vystupuje jakožto to cizí, znepokojivé a znepokojující, jako cizota v protikladu k vlastnímu. Jinakost v této podobě (jako opak vlastního) se, jak uvádí autor, vynořuje od konce středověku, kdy dochází takzvaně k ubývání řádu.<sup>6</sup> Autor tím vyjadřuje skutečnost, že řád, který předtím jakoby přebýval v povaze věcí, skutečnosti samé (byl ontologický), je nyní věcí subjektu samého (je ontický). Ubýváním řádu má na mysli nikoli oslabování logu vůbec, ale jeho transformaci do podoby novověké racionality jako bytostného určujícího rysu novověkého subjektu, toho ego cogito cogitatum, který si vystačí sám se sebou. Vzniká myšlení stejného, které činí nerovné rovným,<sup>7</sup> tedy glajchšaltuje.

Převádí cizí na vlastní tím, že ho objektivizuje, zpředměťtuje, následně si ho přivlastňuje, transformuje do podoby zařaditelné, akceptovatelné, tedy ho zbavuje svébytnosti a jedinečnosti. Typickým příkladem takového přivlastnění ve výchově je, když rodiče žádají po svých dětech, aby naplnili jejich vlastní nenaplněná přání, vize, touhy. V přivlastnění se tedy neseťkává já s jiným, samostatným a svobodným, ale pouze s nějakým alter ego (projekce vlastního já do dítěte). Pro autarkní vědomí, které si takto přivlastňuje svět a lidi, je cizota záležitostí zkušenosti, která umožňuje kalkulující zacházení s tím, co je ne-vlastní. Rozhodující gesto přivlastnění není ničím jiným než lhostejným převedením jiného na „stejně“. Přivlastňující vědomí se neseťkává s tím jiným, jakožto jiným, nýbrž v nejlepším případě jako s jiným já.

Jak se děje toto přivlastnění? Odlišení a oddělení vlastního a cizího vytváří propast, kterou je možno překlenout různými myšlenkovými strategiemi. To znamená, že logos už není jednou velkou odpovědí na jednu velkou otázku, ale dělí se, drobí, hledá si nové cesty. Dnes se například hovoří o nomádkém myšlení jako strategii, jak si zachovat osobitost a kulturní rozmanitost v globalizovaném světě, v němž jsou jakékoliv projevy svébytnosti narůstající rychlostí pohlcovány a přetvářeny v předmět spotřeby. Ani zmíněná rozmanitost však nevylučuje, že nějaká racionalita a rozum je vždy už tu, jak to tvrdil M. Foucault.

Waldenfels uvádí tři používané alternativy, tři technologie přivlastnění. První označuje jako afektivní účast ve smyslu vcítění, druhou nazývá komunikační technikou a třetí komunikační logikou. Afektivní účast je vlastně snaha o porozumění tomu, jak jiný myslí, co cítí, jak se cítí, nač reaguje, co se ho dotýká, na čem mu záleží a také například, co mu může nejvíce ublížit. Příkladem nám může být slavná antropologická studie Ruth Benedictové *Chryzantéma a meč* o japonské kultuře, zvycích a myšlení. Tato studie vlastně vznikla na objednávku a byla jedním z podkladů, které vedly k rozhodnutí ukončit druhou světovou válku v Pacifiku svržením atomových bomb na Hirošimu a Nagasaki zasažením „duše národa“. Humanitní vědy nikdy nejsou nevinné!

---

<sup>6</sup> WALDENFELS, Bernhard. *Znepokojivá zkušenost cizího*. Praha: OIKOYMENH, 1998, s. 27.

<sup>7</sup> O tom tamtéž.

Komunikační technika, jak už název napovídá, je strategie přivlastnění, která spojuje vysílač s přijímačem prostřednictvím společného kódu. To znamená, že zde jde především o vytvoření kódu, systému znaků či jakéhosi univerzálního jazyka, novodobé koiné (kterou je dnes třeba angličtina nebo počítačový jazyk). Tato strategie má však své slabiny. Zůstaneme-li jen u komunikace v rámci pro dnešní konzumní společnost nejtypičtější a nejdůležitější činnosti, nákup a prodej, tak vám každý průměrný manažer ze zkušenosti sdělí, že sice lze kupovat a přitom komunikovat v angličtině s celým světem, avšak při prodeji už to neplatí. Tam je potřeba nejen s kupujícím komunikovat v jeho jazyce, ale také nabízeným produktem reagovat na jeho specifické potřeby utvářené tradicí, národními hodnotami a místní kulturou.

Třetí strategie, komunikační logika, je zaměřena na hledání vzájemnosti perspektiv, tedy toho mála, na čem se můžeme nebo musíme sejít, abychom například něco společně podnikali. Waldenfels volí pro ilustraci tohoto způsobu přivlastnění příklad z knihy Maxe Wertheimera *Produktivní myšlení*, v níž se překlenuje jinakost strategicky, na bázi dočasné změny herních pravidel. Slavný příklad z knihy:

„Malý Boris Becker si chce zahrát badminton nebo tenis, ale chlapec, který je ochoten si s ním hrát, není dostatečným soupeřem. Nechytí žádný z jeho úderů. V případě, že mu jde jen o vítězství, Boris si nezahraje, neboť vítězství nad nekonečně slabším, nepřináší žádnou radost. Musí dojít k přestrukturování strategie myšlení a povahy konání, v němž už nejde o vítězství, ale udržení samotné hry. Přestrukturování znamená opustit původní očekávání, změnit svou vlastní představu o cíli, přistoupit na perspektivu druhého (věčně prohrávajícího), to znamená, že cílem je společná snaha, udržet míček co nejdéle ve hře, na-hrávat a při-hrávat teď už nikoli protivníkovi, soupeři, ale spolu-hráči. Změna strategie proměňuje i povahu zúčastněných. Produktivní myšlení tak vytváří novou variantu uvnitř stávajícího řádu, nikdy nedojde k rovnosti překrývání srovnávaného, ale k myšlení v jiných dimenzích.“<sup>8</sup>

Čtvrtou, zde neuvedenou strategií překlenutí propasti vlastního a cizího je otřes nebo účinná provokace, „vykolejení logu“, v němž byl mistrem sám Nietzsche. V *Radostné vědě*<sup>9</sup> máme příležitost zakusit ty příklady účinné provokace. Nietzsche se nechává, jak víme, v některých případech inspirovat východní filosofií buddhismu nebo zenového buddhismu. Používá rámec vyprávění, v němž k moudrému starci dlícímu o samotě v horách přichází muž a žádá ho o radu: Co má dělat? Stará se o svého postiženého syna, který ale nevykazuje žádné zlepšení, péče je čím dál tím těžší fyzicky i psychicky. A dostane se mu odpovědi: Když nevíš, tak ho zabij!

Není to návod k jednání, ale provokace vůči logu, který vždy a za každých okolností hledá racionální zdůvodnění. To nevyřčené by možná mohlo znít: Na co se to ptáš? Když miluješ svého syna jako otec, víš, že bez tebe by nepřežil. Kdo jiný se má postarat než ty!

Ten druhý sémantický model je pojetí Jiného jakožto druhého. Druhý je určen nikoli následností, tedy pořadím původu, ale ve smyslu druhý jakožto druh,<sup>10</sup> spolu-člověk, obyvatel planety Země. Díky němu se stávám tím, kým jsem. Tento vztah není věcí zkušenosti, není

<sup>8</sup> WALDENFELS, Bernhard, *op. cit.*, s. 35–36.

<sup>9</sup> NIETZSCHE, Friedrich. *Radostná věda*. Praha: Československý spisovatel, 1992, s. 81.

<sup>10</sup> PALOUSH, Radim. Lévinasova asymetrická intersubjektivita ve výchově. In KRUŽÍK Josef, NOVOTNÝ, Karel (eds.). *Emmanuel Lévinas. Filosofie a výchova. Ke stému výročí narození Emmanuela Lévinase*. Praha: UK FHS, 2006, s. 85.

poznávaním vědomím: musím s ním vyjít, je potřeba se s ním domluvit, musím s ním obchodovat, neodvím se a neposiluje v souvislosti s prospěšností v běžném životě a běžném provozu. Bez něho, bez vztahu k druhému, ovšem není možné se zachránit, jak píše Lévinas. Je jedinou možností, jak uniknout neosobnímu bytí, onomu „ono je“ (il y a), tíživému, svírajícímu, anonymnímu, nic neobsahujícímu, ale vše pohlcujícímu.

Skutečné existující já je tímto neosobním jakoby „zataraseno“, heideggerovskou starost Lévinas chápe ve smyslu této zatarasené existence.<sup>11</sup> Proto, aby se člověk vymkl z „onoho je“, nesmí se usadit, ale sesadit, ve stejném smyslu jako se sesazují králové. „Takovým sesazením svrchovaného *já* z trůnu je společenský vztah k druhému, vztah ne-inter-esovaný.“<sup>12</sup>

Téma Jiného v Lévinasově setkání s Tváří, které člověka zavazuje k absolutní, nikdy nekončící, asymetrické odpovědnosti, které z nás činí rukojmí těch, o něž pečujeme nebo ještě lépe, kteří by bez naší péče nepřežili, kteří si vynucují péči svou odkázaností, zranitelností, nahotou a bezmocí, je možná příliš těžké pro skutečného vychovatele – rodiče i učitele. Pedagogika o ní mnoho nehovoří.

A to proto, že nás Lévinasova filosofie nutně vede k obtížně vyslovitelné otázce, na níž bude ještě těžší hledat odpověď: Bylo by možné skutečně žít s tíhou odpovědnosti takového druhu, kterou na nás Lévinas nakládá? Je opravdu v lidských silách být, řečeno s Lévinasem, pro druhého? Nevychází láska k bližnímu z toho, že jsem schopen mít rád sama sebe? Nevedlo by upřednostňování druhého postupně k nenávisti k sobě, ale i k ostatním?

Zkusme tedy se spíše než setkáním s Tváří Druhého inspirovat tím, co Lévinas chápe jako základní rys každého vztahování se ke světu a k člověku, včetně sebe samého – intencionalitou. Zde to není jen zaměřenost vědomí na svět, myslícího subjektu na předmět, ale: „Ve skutečnosti existence je zahrnut vztah, jímž existující uzavírá smlouvu s existencí. Je dualitou. Existenci bytostně chybí jednoduchost. Já má jakési sebe, ve kterém se nejenom odráží, ale s nímž má co dělat jako s průvodcem nebo s partnerem, ve vztahu, kterému říkáme důvěrnost.“<sup>13</sup>

Intencionalita je bytostný důvěrný sebe-vztah, v němž existence „zatížena sama sebou“, „zabředává do sebe sama“, odhaluje svou „nenapravitelnost existování“,<sup>14</sup> to znamená, nevztahuje se už k žádné substanci ani k žádné věci. Intenci je nutno myslet „v jejím běžném smyslu s ostnem touhy, který jí hýbe“.<sup>15</sup> Původní vztah ke světu je přijímání. (Svět je to, co je dáno. Svět nabídnutý našim intencím.) Vztahovost – „socialita ve světě je komunikace a sdílení. Rozkmotřit se znamená zjistit, že nemáme nic společného. Styk se vytváří právě podílem na společném, na nějaké myšlence, na zájmu, na díle, na jídle, na „třetímu člověku“. Osoby nejsou jednoduše jedna před druhou, jsou jedny s druhými kolem nějaké věci. Bližní je komplic.“<sup>16</sup>

---

<sup>11</sup> LÉVINAS, Emmanuel. *Etika a nekonečno*. Praha: OIKOYMENH, 2009, s. 196.

<sup>12</sup> *Ibid.*, s. 197.

<sup>13</sup> LÉVINAS, Emmanuel. *Existence a ten, kdo existuje*. Praha: OIKOYMENH, 1997, s. 24.

<sup>14</sup> *Ibid.*, s. 31.

<sup>15</sup> *Ibid.*

<sup>16</sup> *Ibid.*, s. 34.

V tomto smyslu bychom mohli říci, že předpokladem vztahovosti je spolupachatelství – spiklenectví v životě a za život, na světě a za svět, spolu s druhým a za druhého. Neboť k přijetí sebe sama – své existence, své identity, k níž patří i sebe-úcta, která se může stát základem úcty k druhému jako jinému (svobodnému, nepřevoditelnému na nějaké alter ego, na nějaké stejné). Vztah kompliců – bližních, jiných, druhých je komplementarita kompliců (vztah stejných a jiných, jiných a jiných) je předpokladem bytostného „setkání se u společné věci“, jak vždy říkala Jaroslava Pešková, tedy vlastním předpokladem i základem výchovy i péče, vztahů, které nejsou založeny na „vlastnění“ či „při-vlastnění“ a vylučují jakoukoli objektivaci a zpředmětnění jiného jakožto druhého.

**SEZNAM LITERATURY**

BENEDICT, Ruth. *Chryzantéma a meč: vzorce japonské kultury*. Praha: Malvern, 2013. ISBN 978-80-87580-45-5.

FOUCAULT, Michel. *Dějiny šílenství v době osvícenství: hledání historických kořenů pojmu duševní choroby*. Praha: NLN, 1994. ISBN 80-7106-085-2.

JUSTOŇ, Zdeněk (ed.). Etnos a dějiny. Revue z rozhovorů a myšlenek L. N. Gumiljova a C. Lévi-Strausse. *Analogon* 3/1990, s. 24–27. ISSN 0860-7630.

JUSTOŇ, Zdeněk (ed.). Současný totemismus. Výbor z myšlenek Clauda Lévi-Strausse *Totémisme d'aujourd'hui*. *Analogon* 12/1994, s. 77–81. ISSN 0860-7630.

LÉVINAS, Emmanuel. *Etika a nekonečno*. Praha: OIKOYMENH, 2009. ISBN 978-80-7298-394-0.

LÉVINAS, Emmanuel. *Existence a ten, který existuje*. Praha: OIKOYMENH, 1997. ISBN 978-80-86005-36-2.

LÉVI-STRAUSS, Claude. *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel, 1971.

NIETZSCHE, Friedrich. *Radostná věda*. Praha: Československý spisovatel, 1992. ISBN 80-202-0376-1.

PALOUŠ, Radim. Lévinasova asymetrická intersubjektivita ve výchově. In KRUŽÍK Josef, NOVOTNÝ, Karel (eds.). *Emmanuel Lévinas. Filosofie a výchova. Ke stému výročí narození Emmanuela Lévinase*. Praha: UK FHS, 2006. ISBN 80-239-8833-6.

RYBÁK, David. *Étos a světy dějin*. Praha: UK PedF, 2019. ISBN 978-80-7603-015-2.

WALDENFELS, Bernhard. *Znepokojivá zkušenost cizího*. Praha: OIKOYMENH, 1998. ISBN 80-86005-49-6.

(Doc. PhDr. Naděžda Pelcová, CSc., vedoucí Katedry občanské výchovy a filosofie UK PedF, specializuje se na filosofickou antropologii a filosofii výchovy.)